

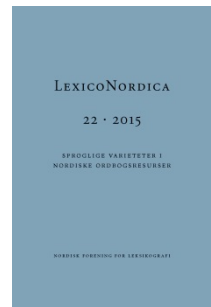
LexicoNordica

Titel: Språklige varieteter eller språklige rariteter? Om bruk av valgfrie former i norsk bokmål

Forfatter: Ruth Vatvedt Fjeld

Kilde: LexicoNordica 22, 2015, s. 35-55

URL: <https://tidsskrift.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© 2015 LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Språklige varieteter eller språklige rariteter? Om bruk av valgfrie former i norsk bokmål

Ruth Vatvedt Fjeld

The Norwegian language allows many variant forms, both in its morphology and orthography. The background is that for many years the goal of official language policy was to combine the two standards Bokmål and Nynorsk into one common standard, called Samnorsk. Now this goal is abandoned, but still standardized dictionaries have to account for all variant forms without showing preference for any of them. This rule creates many problems for lexicographers, and with the introduction of better marking and explanation of stylistic and dialectal variation it might better be abolished, especially when variant forms have undergone semantic split.

1. Innledning

Norsk skriftspråk er normert, men har likevel mange valgfrie former, både i morfologi og ortografi. Bakgrunnen for det er at det norske skriftspråket i løpet av middelalderen ble byttet ut med dansk under det danske overherredømmet. Men relativt raskt etter Norges selvstendighet i 1814 ønsket flere å skape et nytt norsk skriftspråk som bedre svarte til det moderne norske talemålet. Imidlertid varierer talemålet sterkt i et langstrakt og oppdelt land som Norge, og dermed var det vanskelig å finne en ortografi som passet alle. Etter hvert ble det lansert to skriftnormaler, *riksmål* og *landsmål* (seinere kalt *bokmål* og *nynorsk*). Men to skriftnormaler var en uønsket situasjon, og offentlig språkrøkt har i moderne tid hatt som mål å smelte disse normalene sammen i ett felles skrift-

språk ved å tillate svært åpne normer med mye valgfrihet. Håpet var at formvariasjonen skulle stabilisere seg i én fast norm så å si av seg selv, ved at visse former over tid ville vinne over andre. De mest brukte formene skulle så utkrystallisere seg i én felles skriftnorm, kalt *sammorsk*. Det var en demokratisk tanke, men det ser ikke ut til at den har virket. Det har vært lansert nye rettskrivingsnormer for begge målformene med jamne mellomrom fra 1907, siste revisjon av bokmål var i 2005. Med den skulle lite brukte valgfrie former fjernes, og noen ble også det, men samtidig ble ny valgfrihet tillatt, så reformen fikk liten betydning som oppryddingsvedtak, som det ble kalt. Det samme gjaldt for øvrig ny normal for nynorsk i 2012, som hadde samme formål, men som ble kritisert nettopp for å åpne opp for større variasjon. Det ser ut til at demokratihensyn lett vinner over ønsket om enkle og håndterlige normer.

For leksikografer er de åpne normene utfordrende. All tillatt valgfrihet skal angis i ordbøker ved alle relevante enheter og alle tillatte former skal framstå som helt likeverdige og frie, dersom en ordbok skal godkjennes for bruk i skoleverket og statstjenesten. Å gi utfyllende opplysninger om både morfologisk og ortografisk valgfrihet gir svært mange formvalg, særlig i sammensatte ord der flere ledd har valgfrie former. Det har vært offisiell språkpolitikk at man ikke skal gi råd eller prioritere formvalg ved valgfrihet. En viss indikasjon gir likevel rekkefølgen i lemmalistene.

Norske ordbokredaktører har en nesten umulig oppgave med å formulere enkle og forståelige, men utfyllende beskrivelser over alle tillatte ortografiske og morfologiske valgmuligheter uten at noen framstår som mer korrekte eller ønsket enn andre. Slik må det være dersom språkbrukerne skal velge fritt, for bare slik kan man utvikle nye normer rent demokratisk.

I realiteten har det imidlertid dannet seg forskjellige subnormer eller varieteter innenfor de to skriftspråksnormalene. I tillegg har en del sidestilte former utviklet sær betydning ved såkalt *se-*

mantisk splitt (semantic split), der variantformer av samme ord utvikler seg til to selvstendige ord. Semantisk splitt er en betydningsutvikling der ett leksem utvikles til to betydninger, jf. Fjeld (2008). Jeg viser der at former med diftong ofte fungerer som tabu- eller slangform (*feit*) og monoftong anvendes for konkret eller tradisjonell betydning (*fet*). Når slik leksikalisering er tilfellet, innebærer det at det ikke er reell valgfrihet mellom såkalt sidestilte former, fordi distribusjonen er betydningsavhengig. Det ville vært en fordel om ordbøker ikke bare gjør rede for hva som er tillatt, men også hva som er stilistisk markert eller viser tendenser i usus. Og det bør gjøres rede for betydningsforskjeller ved semantisk eller stilistisk splitt.

Både subnormer og semantisk splitt innebærer at kombinasjonsmulighetene ikke lenger er helt vilkårlige eller frie. Jeg skal her se nærmere på bruken av noen av de valgfrie formene innenfor bokmål og de varietetene eller subnormene som har dannet seg innenfor det. Valgfriheten er større i bokmål enn i nynorsk, dessuten brukes bokmål av de fleste nordmenn, og av folk som kommer fra forskjellige sosiale lag og fra spredte områder av landet. Dermed ligger det mer til rette for utvikling av subnormer og semantisk splitt i bokmål enn i nynorsk.

2. Intrikat avhengighet mellom alternative valgmuligheter

Dyvik (2012) presenterte en implikasjonsanalyse av valgfrie former i norsk avisspråk og fant at de valgfrie formene opptrer i normklynger. For eksempel vil en som velger formen *finanskrisen* også velge *ulykken* i stedet for *ulykka*, selv om valget formelt sett er fritt.

Fordi Dyviks materiale er avistekster, er hans resultater ikke overraskende. De aller fleste aviser i Norge benytter automatiske retteprogram (ofte levert av språkfirmaet Tansa Systems AS),

der valg av én form automatisk retter seinere valgfrie former slik at alle følger samme stilnormal. Ifølge Tansas hjemmeside (samt direkte kommunikasjon) kjøper ca. halvparten av norske avishus rettesystemene fra Tansa. Tansa har rett og slett utviklet en god forretningsidé basert på at mange skribenter er usikre på hvordan de skal utnytte de åpne norske skriftnormalene. Det gjelder særlig ved valg av bøyingsformer og dialektnær ortografi.

De fleste store avisene i Norge, som Aftenposten og Bergens Tidende, har valgt en såkalt konservativ eller moderat form av bokmål som skriftnorm. Det går da f.eks. ikke an å skrive *boka*, ordet blir automatisk rettet til *boken*. Valget begrunnes med stilistiske hensyn, da de opphavlig danske variantformene av mange fortsettelse anses som minst språkpolitisk markert.¹ Først og fremst viser Dyviks resultater at det bare er noen få av alle de mulige valgte formene som benyttes av svært mange, og at visse formvalg styrer andre valg. På grunn av materialvalget vil Dyviks analyser nesten med nødvendighet vise overvekt av konservative normklynger eller valgkonsekvens, i og med at materialet han bruker, for det meste er et resultat av Tansas stilnormer, og dermed ikke viser utnyttelse av valgfriheten i bokmål generelt. Dyviks resultater viser ellers at avisen Klassekampen ikke oppviser samme konservative klyngedanning som Aftenposten og Bergens Tidende. Forklaringen er ganske enkelt at Klassekampen heller ikke bruker Tansas retteprogram.

Dyvik presenterte sin studie som en pilotstudie, og det ville vært interessant å anvende samme metode på et større og mer sammensatt materiale. Offisiell norsk språknormering har alltid arbeidet mot et spesifisert språkpolitisk mål, blant annet nedfelt i lov om Norsk språkråd av 18. juni 1971, som sier at Norsk språkråd skal «støtte opp om utviklingstendenser som på lengre sikt fører

---

1 Noen unntak fins ved former som har vært eneformer i lengre tid, f.eks. *atferd* i stedet for *adferd*, et ord som ble svært vanlig i den perioden det var eneform – i motsetning til *atkomst* versus *adkomst*, som har vært stabilt over lengre tid.

målformene sammen». Allerede i Stortingsmelding nr. 9 (2001–2002) ble det slått fast at en sammensmelting av målformene til et felles norsk skriftspråk ikke lenger var aktuell politikk, og ikke videre tilnærming heller. Samnorsk målet ble i praksis forlatt med opprettelsen av det nye Språkrådet i 2005. Fra da av skulle Språkrådet arbeide for å utvikle bokmål og nynorsk som to selvstendige språk. Det er nedfelt i Språkrådets egne retningslinjer for normering av bokmål og nynorsk: «Bokmålet skal normeres på grunnlag av egen skriftlig praksis og utvikling, og uavhengig av nynorsk ...» (Språkrådet 2015:9). Ny norsk språkpolitikk er nå å basere de offisielle normene for bokmål og nynorsk på utviklingen av observert språkbruk, ikke på et framtidig mål. Dette er imidlertid også et språkpolitisk mål, om enn mindre ideologisk styrt.

3. Er stilnormer og normklynger språklige varieteter?

Det opereres med forskjellige definisjoner av termen *varietet* i faglitteraturen, og det gjelder også forskjeller mellom *varietet* og *standardvarietet*. Westman (1995) framhever at språks utvikling har to tendenser som motvirker hverandre: variasjon og mangfold versus tilnærming og samvariasjon. Hun mener derfor man bør skille mellom varieteter, der formvariasjonen er stor, og standardvarieteter, der mange mulige former har gått ut av bruk, mens andre får allmenn aksept. Hun definerer en standardvarietet som: «den form av ett språk som i motsats till dialekter och andra varianter är allmänt accepterad och stilistiskt neutral» (Westman 1995:96). Både bokmål og nynorsk er etter denne definisjonen standardvarieteter.

Når Omdal & Vikør (1996) slår fast at norsk språk har to varieteter eller målformer, bokmål og nynorsk, ser det ut til at de overser skiller mellom varietet og standardvarietet, siden de definerer

varietet som «forskjellige, fullstendige språkssystem som er så like at de kan samles under ett felles språkbegrep». Deres definisjon kan ses i lys av sammnorskstrevet, som da fortsatt var offisiell språkpolitikk i Norge, der det var viktig å regne bokmål og nynorsk som varianter av ett og samme språk. Jeg mener Westmans skille mellom varietet som et sett av relativt uavhengige variasjoner, og standardvarietet eller standardspråk, der det har skjedd en del tilnærming og samvariasjon, samtidig som en del valgmuligheter er bortfalt, er viktig å ha klart for seg i beskrivelsen av norsk språkvariasjon. Sandøy forklarer denne type samvariasjon slik: «Når éin bestemt variant av éin variabel går saman med ein bestemt variant av ein annan variabel, og tredje variabel osv., seier vi at desse samhörande variantane utgjer ein *varietet*.» (Sandøy 1996:99).² Sandøy peker også på at det er en stilistisk sammenheng mellom slike sett av varianter innen éin varietet.

Dialekter er språkssystem som med nødvendighet ikke er normert, men som likevel har en god del internaliserte normer. Dialekter kan dermed anses som varieteter, i motsetning til en standardvarietet, som gjerne legges til grunn for – eller har som mål å fremme – en skriftnormal. Standardvarieteter har et bestemt system for ortografi og morfologi fastsatt av en normeringsinstans, eller er kodifisert i ordbøker eller andre kanoniserte verk som indirekte virker normerende.

Om en varietet er resultat av statistisk samvariasjon eller uttrykk for stilistisk sammenheng, er uklart i norsk sosiolingvistisk litteratur. Man kan heller ikke se bort fra at stilistisk sammenheng er et produkt av frekvent samvariasjon, eller at det er to sider av samme fenomen og ikke uavhengige variabler.

Det ser ut til at slik valgfriheten i norsk formverk utnyttet, har det resultert i en del subvarieteter, og at noen er så sterkt forskanset at de kan klassifiseres som selvstendige varieteter, slik som Tan-

---

2 Her mener jeg for øvrig Sandøy beskriver en standardvarietet etter Westmans definisjon.

sas hovednormer. Det er to hovednormer i bokmål, kalt *konservativt* og *radikalt bokmål*. Forenklet forklart ligger den konservative normen nærmest dansk, og den radikale nærmest nynorsk. Blanding av markerte former fra de to varietetene føles av mange som normbrudd i skrift, selv om mange gjør slike brudd i talemålet relativt upåaktet.

Språk består som kjent ikke bare av enkeltord, og morfologiske valg vi gjør for ett enkelt ord, får en viss betydning for valg vi gjør ved visse andre ord når vi konstruerer en tekst. Til sammen danner slike valg en norm, og i statistiske undersøkelser av den typen Dyvik har gjort, kan de forstås som normklynger eller sammenhengende normvalg. Varieteter og subvarieteter viser forskjellig stil og stilfølelse, eller framstår som identitetskonstruksjon, slik man framhever i nyere sosiolingvistik, jf. Opsahls beskrivelse av varietet som en type identitetskonstruksjon (Opsahl 2015). Når det gjelder identitetskonstruksjon ved bruk av radikale former, er AKP (ml)-bevegelsen i Norge på 1970-tallet et typisk eksempel. Mange av aktivistene hadde en sosiolekt som ikke omfattet radikale former, men bevegelsens egen målform foreskrev nesten konsekvent *a*-former som uttrykk for solidaritet med arbeiderklassen. Til og med ord som ikke ender på *-a* i noen dialekt, fikk *a*-endinger, noe som dokumenterer nettopp slik identitetskonstruksjon i språkbruken.

4. Materiale

Dyviks undersøkelse av normklynger er statistisk fundert. Statistisk analyse gir et godt grunnlag for å diskutere norsk språkplanlegging uten å blande inn språkpolitiske eller språksosiologiske problemområder. Leksikografisk bokmålskorpus (LBK) er et balansert korpus med tekster fra 1985–2013 (jf. Knudsen & Fjeld

2013), som pga. balansen egner seg godt for leksikalske statistiske undersøkelser.

Kola (2014) har utført en generell analyse av bruken av morfologiske og ortografiske varianter av enkeltord i bokmålsnormalen med LBK som materiale. Hennes hovedkonklusjon er at de radikale formene (hunkjønnsbøyning av substantiv og a-ending i preteritum og partisipp av svake verb) og en del andre radikale eller talemålsnære variantformer velges i 14 % av tilfellene og de konservative i 86 %. Det samsvarer med en mindre undersøkelse av det samme materialet i Fjeld (2013) som tar for seg en varietet som ligger mellom skrift og tale, nemlig tv-teksting, en egen tekst-kategori i LBK. Undersøkelsen viste at i tv-tekst er det mest bruk av felleskjønn for hunkjønnsst substantiv, men med en del unntak der begge former er i bruk (*tida, uka, jorda, boka, jenta, klokka, kona, sola, døra*). Det viser seg også at bestemt form flertall av *hode* oftest blir *hodene*, ikke *hoda*. Det kan komme av at den folkelige formen *hue* benyttes i stedet for av de som ellers velger radikale former. Men i normert sammenheng er *hua* nærmest umulig. Bestemt form flertall av *hode/hue* nærmer seg et leksikalsk hull i moderne bokmål. Jeg har med interesse observert tv-journalister med radikalt språk ellers ha problemer med å informere om de sprenge-*te brohodene/bruhoda/bruhua* når en setning krever bestemt form flertall.

I et pilotprosjekt for automatisk seleksjon av kollokasjoner fra LBK har vi kartlagt ord for kroppsdel. Ut fra dette har jeg her valgt tre grunnord med forskjellige ortografiske variantformer: *ben/bein, hånd/hand* og *hode/hue*. Disse tre lemmaene har variantformer av ulike årsaker.

I *Bokmålsordboka* (BOB) er slike valgfrie former ofte presentert som henvisningsartikler: «**I ben** n1 el **I bein** s d»; «**hand** -a el. -en, *hender* el. **hånd** s d». Rekkefølgen kan som nevnt virke normerende, og man har derfor forsøkt å føre opp lemmaene strengt alfabetisk som hovedlemma, med henvisning til variantformene.

Men den rekkefølgen er blitt fraveket der bruksfrekvensen har vært overveiende for en form som kommer seinere i alfabetet, slik som ved *hånd*. I den elektroniske versjonen av *Bokmålsordboka* (eBOB) er rekkefølgen strengt alfabetisk, men der kan heller ikke rekkefølgen gi noen normerende effekt, da man uansett får opp hele ordartikkelen.

Oppføringen for formene *hode/hue* er annerledes. Det er ingen henvisning fra *hode* til *hue*, formene behandles som to selvstendige lemmer, men ved *hue* angis som forklaring at det er en dialektvariant av *hode*: «II **hue** n2 i dialekt: hode». I det følgende forsøker jeg å vise hvordan enkeltord, sammensetninger og avledninger samt noen flerordsuttrykk har restriksjoner for valg av variantformer. Slike valg bryter ofte de reglene som såkalte normklynger eller internaliserte varieteter skulle tilsi.

5. Formvalg ved enkeltord

Jeg vil først gå gjennom *bein/ben* som et eksempel på grunnord med variantform med eller uten diftong. Slike ord er det en god del av i bokmål, og de er krevende å dokumentere leksikografisk. Særlig hvis det også er valgfrihet i bøyning, da blir det mange kombinasjonsmuligheter som det skal redegjøres utfyllende for i artikkelhodene. I ordbokas nettversjon kan man klikke på de grammatiske kodene, og da kommer hele paradigmene opp:

bein	Entall		Flertall	
	Ubestemt form	Bestemt form	Ubestemt form	Bestemt form
n1	et bein	beinet	bein	beina
n1	et bein	beinet	bein	beinene

ben	Entall		Flertall	
	Ubestemt form	Bestemt form	Ubestemt form	Bestemt form
n1	et ben	benet	ben	bena
n1	et ben	benet	ben	benene

Figur 1: Bøyingsparadigmer for *bein* i eBOB.

Et slikt skjema kan nok gjøre mang en språkbruker usikker på valg av rett form. Et sitat fra en unormert tekst i LBK illustrerer valgfriheten eller formblandingen med all tydelighet: *Jeg fikk benet under og beinet ble blåsvart til langt opp på låret* (unormert «minneoppgave» fra 1996). I LBK fordeler formvalget seg som i tabell 1 nedenfor.

bein	7 791	(sg+pl) ³	ben	7 781	(sg+pl)
beina	4 666		bena	3 297	
beinene	12		benene	86	
Sum	12 469			11 164	

Tabell 1: Fordeling av formene *ben/bein* i LBK.

De to grunnformene har overraskende lik frekvens, det gjelder også a-form på bestemt form flertall. Det er relativt få treff på *beinene*, en form som virker pussig for de fleste, i og med at diftong anses som radikal og *-ene* som konservativ norm. Derfor er det ganske mange flere treff på *benene*, der normtypene er sammenfallende. Men det er tydelig at *beina* eller *ben* er de to umarkerte flertallsformene. *Beinene* er en hybridform, og *benene* er en ekstremt konservativ form med svært lite talemålsgrunnlag.

3 Ubestemt form entall og flertall har samme form, og kan derfor ikke automatisk sorteres som enkeltformer, slik de bestemte formene kan. Merk at tallene for formen *ben* kan inkludere noe interferens fra navnet *Ben*.

6. Formvalg i sammensetninger og flerordsuttrykk

Sammensetninger og flerordsuttrykk utgjør en mellomting mellom enkeltord og hele tekster når det gjelder normfølelse og normvalg. Det viser seg f.eks. at eldre eller konservative former holder seg bedre i sammensetninger og faste uttrykk. Dermed bryter de ofte med full valgfrihet. En sammensetning som *benklær* for 'langbukse' realiseres sjelden som *beinklær* (51 mot 5 i LBK). I slike tilfeller er det egentlig ikke valgfrihet, men det vises ikke i ordbøkernes oppføringer, f.eks. som i BOB: «*beinklær* el. *benklær*».

Normavvik eller inkonsekvante valg kan være tegn på leksikalisering av visse ordformer eller konstruksjoner, ofte en spesiell form for semantisk splitt, noe det bør være mulig å undersøke ved hjelp av store tekstkorpus. Jeg har søkt opp de mest frekvente komposita i LBK med *ben/bein* som element. Resultatet er presentert i tabell 2.

	-bein		-ben
ribbein	200	ribben	149
bakbein	130	bakben	120
forbein	48	forben	3
frambein	27	framben	1
kubein	23	kuben	0
stolbein	17	stolben	26
mannebein	15	manneben	3
tusenbein	11	tusenben	21
frembein	1	fremben	1
Sum	472		324

Tabell 2: Frekvens for sammensetninger med *ben/bein* som etterledd i LBK.

Som nevnt holder konservative former seg bedre i sammensetnin-

ger enn når de opptrer som uavhengige grunnord, jf. tabell 1 og 2. Men når det gjelder frie sammensetninger, er det om ikke lik fordeling, så god bruk av begge formene, som i *ribbe(i)n*, *bakbe(i)n* og *forbe(i)n*. For øvrig er det også mulig med *fram-* eller *frembe(i)n*. Formen *frambein* har 27 treff, de tre øvrige kombinasjonene ga bare ett belegg hver.

I de fleste tilfellene er begge formene brukt i sammensetninger, men det er en tydelig overvekt av *-bein* i mange av tilfellene. Dette er en *samform*, dvs. en form som er felles for bokmål og nynorsk. Unntak er *stolben*, som kan anses som en leksikalisert, metaforisk form. Resultatene viser altså at man ikke kobler alle muligheter helt fritt. Hva som forårsaker at noen former er i bruk og andre ikke, må undersøkes nærmere. F.eks. er *tusenben* nærmest et artsnavn, et *mannebein* ligger nær opp til slang og muntlig tale. Jeg har for øvrig vist i Fjeld (2002:47f.) at slike radikale eller folkelige former oftere brukes humoristisk, også av ellers språklig konservative, gjerne som en type sitatord.

Jeg har videre sett på hvordan valgfriheten utnyttes i flerordsenheter. En ideelt balansert og lukket form av LBK-korpuset, kalt LBK2013, på 100 millioner løpeord, er analysert med programmet DeepDict Lexifier (Bick, Fjeld & Nygaard 2010). Resultatet er en omfattende oversikt over hvilke naboer ord vanligvis har. Programmet gjør det også enkelt å få oversikt over eventuell ulik bruk av variantformer i forskjellige flerordsuttrykk.

DeepDict-analysen viser at vanlige kollokasjoner av adjektiv + substantiv med *ben/bein* gir ganske lik fordeling i bruken, bortsett fra at *ben* har en noe mer frekvent bruk og har et par modifierende adjektiv som *bein* ikke har, som *skjelvende ben* og *nakne ben*. Det samme gjelder kombinasjonen verb + substantiv, der det bare er tre verb som ikke har samme frekvens ved *bein* som utfylling: *bevege bena*, *spre bena* og *sette ben*. Det samsvarer godt med det generelle inntrykket at begge variantformene er vanlige i bruk.

Idiomer er billedelige uttrykk med ugjennomsiktig innhold.

De har forskjellige grader av idiomatisitet, men et så frekvent og sentralt ord som *ben/bein* er selvsagt brukt i mange idiomer og faste uttrykk, og egner seg godt for studier av formvariasjon. Et typisk eksempel er *stå på egne ben/bein*, som betyr 'å klare seg selv, være selvstendig og uavhengig'. Korpuset viser en overvekt av *ben*, men så vidt stor andel av den med *bein* at det også her må kunne sies at variasjonen er fri, jf. tabell 3 nedenfor:

	ben	bein
stå på egne ~	140	99
få ~ å gå på	12	16
sette sine ~	10	2
ha ~ i nesen	4	2
mange/flere om ~et	2	10
ha ~ i nesa	2	18
Sum	170	147

Tabell 3: Bruk av *ben/bein* i idiomatiske fraser i LBK.

Overraskende nok har et idiom som *være mange/flere om benet/beinet* i betydningen 'konkurrere om et gode' stor overvekt av diftong-varianten. Derimot er *sette (sine) ben/bein* en leksikalisert frase som betyr 'å besøke eller være på et nevnt sted eller oppholde seg der', og her ser vi en overvekt av *ben*. Denne frasen er gjerne brukt med negasjon og understrekende possessiv, om et sted man ikke vil være. Et typisk eksempel er:

Bortsett fra deltakelse i møter og konferanser, *satte* han aldri sine *ben* i byen. (LBK, Leif Vetlesen 1991)

Det ser ut til at forskjellige uttrykk har ulik fordeling, og at diftong-formen hyppigere er kombinert med a-endelse på substantivet, jf. *bein i nesa*. Dette passer med at både a-former og diftonger er fol-

kelige og mest brukt i talemål og stemmer også med klyngeteori-
en og stilistisk sammenheng. Likevel kan man ikke si at noen av
kombinasjonene er ubrukelige, selv om de er stilmarkert. Et større
materiale kunne her gitt sikrere tall.

Formene med og uten diftong ble sidestilt i 1991, før det måtte
alle som var bundet av offisiell rettskriving (statstilsatte og sko-
leverket), bruke *bein*, mens *ben* var innenfor den private og kon-
servative normen for riksmål (såkalt *klammeform*, fordi den sto i
klammeparentes i ordbøkene). Det kunne ha ført til at fraser med
bein var mest frekvent, men vi ser at det ikke er tilfellet.

Det er rimelig å konkludere med at begge former er brukbare i
de fleste sammenhenger, og at det er reell valgfrihet mellom *ben* og
bein, både i enkeltord, sammensatte ord og i fraser. Det samsvarer
også med Kola (2014:73). Videre ser det ut til at jo mer konkret
betydningen er, jo større tilbøyelighet er det til å bruke de radikale
formene.

Men ved variasjon mellom former som regnes som rent danske
eller skrives med norsk uttale, kommer skillet mellom konserva-
tivist og radikalt bokmål tydeligere fram. Formene *hand/hånd* ble
sidestilt i 1917, målet var at skriftbildet skulle følge vanlig norsk ut-
tale, ikke dansk. Språkplanleggerne regnet med at etter hvert ville
hånd falle bort og *hand* bli den eneste brukte formen. Det er særlig
ved høyfrekvente ord som *hand/hånd* at de konservative formene
holder seg godt, ikke minst fordi de inngår i så mange sammenset-
ninger og faste uttrykk.

LBK gir 1998 treff på leksemet *hand* og 55 893 på leksemet *hånd*.
Her har vi imidlertid et metodisk problem, da alle flertallsforme-
ne regnes til *hånd*, altså at alle forekomster av *hender* og *hendene*
blir sortert som *hånd* i grunnform (en feil som bør endres i pro-
gramvaren). Men om vi bare bruker entallsformene, er det 22 870
treff på *hånd* og altså 1998 på *hand*. (Genitivsformene er her tatt
bort for å unngå eventuelle andre feilregistreringer.) Bruk av de

alternative bøyningsendelsene fordeler seg med 545 treff på *hand* og 1255 på *hånd* i ubestemt form entall, 1442 på *handa* og 3385 på *hånda* i bestemt form entall, mot bare 11 på *handen* og 18 230 på *hånden*. Som selvstendig lekseem forekommer altså formen *hånd* omtrent tre ganger så ofte som *hand* i LBK.

Så viktige kroppsdeler som hender blir brukt i mange sammensetninger, både metaforiske og konkrete. Søk i LBK gir følgende tall:

	-hånd	-hand
over-	521	2
egen-	430	2
tomanns-	215	0
for-	125	4
høyre-	107	23
bak-	76	2
jern-	42	2
kvinne-	38	0
flat-	26	5
fri-	10	1
morder-	7	0
Sum	1597	41

Tabell 4: Bruk av *hand/hånd* som etterledd i sammensetninger i LBK.

Tabell 4 viser at 97,5 % av de elleve mest frekvente sammensetningene i LBK har formen *hånd* som etterledd.

Det samme bildet viser seg ved fordelingen av *hand/hånd* som forledd:

	hånd-	hand-
-kle	1313	18
-full	891	12
-verk	736	13
-ball	519	0
-fast	374	9
-våpen	146	0
-grep	123	5
-srekning	109	7
-vending	62	2
Sum	4475	90

Tabell 5: Bruk av *hand/hånd* som forledd i sammensetninger i LBK.

Tabell 5 viser at av de ti mest frekvente sammensetningene i LBK har 98 % formen *hånd* som forledd.

Også i avledninger viser det seg at *hånd* er absolutt mest brukt. Ved formene *håndtere/handtere* er forholdet 2895/48, *håndtering/handtering* 1008/20, *håndterlig/handterlig* 60/3. De fire mest vanlige avledningene med *hand/hånd* i LKB har gjennomsnittlig formen *hånd* i 98,5 % av tilfellene.

Selv om frekvensforskjellen er varierende, er det så stor overvekt av *hånd*-formen at man må si at det er *hånd* som er umarkert eller stilistisk nøytralt i sammensetninger og avledninger i bokmål. Det er egentlig bare *flathand* og *høyrehand* som har nok treff til at de kan regnes som umarkerte i tabell 4, samt *handkle* i tabell 5. Både som enkeltord, i sammensetninger og avledninger er det tydelig at selv hundre års språkstrev ikke har gjort den «danske» formen *hånd* ubrukelig i norsk. Snarere tvert imot, formen *hand* er lite i bruk, og når den brukes, gir den tekstene en spesiell stilvalg.

7. Dokumentasjon av variantformer med splittet betydning

I bokmål er det to variantformer for den øverste kroppsdelen på et menneske, nemlig *hode* eller *hue*. Formene er sterkt stilmarkert, i mange sammenhenger vil *hue* anses som ubrukkelig, man kan derfor diskutere om *hode/hue* er ekte variantformer. I BOB har lemmaet *hue* markeringen «dialektal», med henvisning til *hode*, med tre sublemmaer: *kålhode*, *rotehode* og *suppehode*. Slik ser det ut til at *hue* er en dialektform av *hode* (og da skulle det ikke vært et eget lemma). Det samme gjelder selvsagt de tre sammensatte sublemmaene. I alle tre formene er det et eget lemma med betydning 'dum person' eller liknende. LBK har 963 treff på *hue* med betydningen 'kroppsdel' som selvstendig ord eller som etterledd. Det fins en del eksempler på at formen brukes om kroppsdelen, men som regel er det ikke en nøytral referanse, betydningen er nedsettende:

... ungdommer i Ungarn skriker *huet* av seg mens de venter på det magiske øyeblikket. (LBK, Bergens Tidende 1995)

– Skal du kappe *huet* av meg så trenger du nok hardere saker, flirte han. (LBK, Tove Nilsen 2001)

Også i sakprosa kan formen forekomme, men også der med nedvurderende betydning:

Man må ikke sitte med *huet* i en dataskjerm (LBK, Kjetil Stenvik Østli 2007)

Formen *hode* gir 37 380 treff og brukes altså i 97,5 % av tilfellene. De to formene har forskjellig bruk og betydning og forskjellig distribusjon. Dermed gir det å gi formen *hue* markeringen «dialektal» ikke ordboksbrukerne den informasjonen de trenger, i det

minste burde det stått en stilmarkering. Formene er langt fra sidestilte i moderne bokmål.

Et kålhode er en vanlig grønnsak i norsk. I BOB har ordet også delbetydningen 'dumming, tosk (ofte i formen kålhue)'. Sammensetningen *kålhue* er ikke lemmatisert, men står som sublemma under *hue*, uten definisjon eller forklaring. Bruksmarkeringen «ofte» passer dårlig. Søk i LBK gir 17 treff på *kålhode* som alle viser til den konkrete betydningen. *Kålhue* gir ni treff, og alle refererer til den overførte betydningen som skjellsord på en dum person. Etterledet *-hue* ser ut til å være svært produktivt i moderne norsk, LBK gir en lang rekke forledd: *grauthue*, *kuppelhue*, *rotehue*, *høns hue* og *suppehue* er alle godt innarbeidet. Av nyere dato er skjellsord som *taggerhue* (sju treff i LBK), *dophue* og flere sammensetninger med tilknytning til rus. Slang og skjellsord endres jo relativt fort, og det er muligens grunnen til at mange ikke er med i BOB. Denne nye bruken understøtter mitt syn at det har skjedd en semantisk splitt mellom *hode* og *hue*.

8. Oppsummering

Bokmål har en lang rekke valgfrie former. Faktisk bruk av variantformer og angivelser i offisielt godkjente ordbøker i norsk er i utakt. Undersøkelser av bruken i moderne tekster viser at språkbrukere flest ikke utnytter valgfriheten, men begrenser valgene til et visst sett av stilmessig sammenfallende former.

Rettskrivingsreformer gjennom vel hundre år der målet har vært at valgfriheten skal begrenses, har hittil vært lite vellykket. Men alle tillatte former skal fortsatt redegjøres for i godkjente ordbøker. Sidestilte eller valgfrie former oppleves derfor som en svøpe for leksikografer. Ordbøkene burde heller ta utgangspunkt i dokumenterte korpusdata og redegjøre for språkbrukeres pre-

feranser og stilmessige konsekvenser enn å presentere en kunstig valgfrihet. Det ville være til stor fordel både for språkbrukerne og leksikografene, og samsvarer bedre med Språkrådets mandat om å følge språkutviklingen og å dokumentere den fyllestgjørende.

Den norske språkstriden har hatt mange uheldige følger. For leksikografien ser det ut til at den kan ha ført til manglende dokumentasjon av bruksrestriksjoner og samvariasjon, samt betydningsutvikling av variantformer.

Litteratur

Ordbøker

BOB = *Bokmålsordboka* (2005): Boye Wangensteen (red.). 3. utgave. Oslo: Kunnskapsforlaget.

eBOB = Elektronisk utgave av *Bokmålsordboka*: <<http://www.nob-ordbok.uio.no>> (juli 2015).

Annen litteratur

Bick, Eckhard, Ruth Vatvedt Fjeld & Lars Nygaard (2010): Semi-Automatic Retrieval of Phraseological Units in a Corpus of Modern Norwegian. I: Stefaniya Ptashnyk, Erla Hallsteinsdóttir & Noah Bubenhofer (eds.): *Korpora, Web und Datenbanken. Corpora, Web and Databases*. Phraseologie und Parömiologie 25. Baltmansweiler: Schneider Verlag Hohengehren, 111–118.

Dyvik, Helge (2012): Norm clusters in written Norwegian. I: Gisle Andersen (ed.): *Exploring Newspaper Language. Using the web to create and investigate a large corpus of modern Norwegian*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 193–220.

- Fjeld, Ruth Vatvedt (2002): «Hyggelig forretningsmann søker husmor til kjærleik og sex». Om folkemålsformer og nynorske ord i bokmål. I: *Ord om ord 8. Årsskrift for leksikografi*, 44–55.
- Fjeld, Ruth Vatvedt (2008): Talespråksforskningens betydning for leksikografien. I: Janne Bondi Johannessen & Kristin Hagen (red.): *Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk*. Oslo: Novus, 15–28. <<http://urn.nb.no/URN:NBN:no-48128>> (juli 2015).
- Fjeld, Ruth Vatvedt (2013): Den stygge a-en! Om radikalt eller konservativt bokmål i skrift og tale. I: Andreas Drolsum Haraldsrud (red.): *Språklig samling. Årbok 2012*. Oslo: Landslaget for språklig samling, 77–86.
- Knudsen, Rune Lain & Ruth Vatvedt Fjeld (2013): LBK 2013: A balanced, annotated national corpus for Norwegian Bokmål. I: *Proceedings of the workshop on lexical semantic resources for NLP at NODALIDA 2013*. NEALT Proceedings Series 19 / Linköping Electronic Conference Proceedings 88, 12–20. <<http://www.ep.liu.se/ecp/088/003/ecp1388003.pdf>> (juli 2015).
- Kola, Kjersti Wictorsen (2014): *Bokmålsbruk – hvorledes/hvordan/ åssen og hvorfor? Om bruken av morfologiske og ortografiske varianter i bokmålsnormalen*. Masteroppgave i nordisk, særlig norsk, språkvitenskap. Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. <<http://urn.nb.no/URN:NBN:no-45602>> (juli 2015).
- LBK = Leksikografisk bokmålskorpus <<http://www.hf.uio.no/iln/tjenester/kunnskap/samlinger/bokmal/tilgang-korpus/>> (juli 2015).
- Omdal, Helge & Lars Vikør (1996): *Språknormer i Norge. Normeringsproblematikk i bokmål og nynorsk*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Opsahl, Toril (2015): Kan ord i bruk bli ord i bok? Urbane ungdomsvarieteter i framtidige ordboksressurser. I: *LexicoNordica* 22 (dette nummeret).

- Sandøy, Helge (1996): *Talemål*. 2. utgåve. Oslo: Novus.
- Språkrådet (2015): *Retningslinjer for normering av bokmål og nynorsk. Bokmålsversjon*. <<http://www.sprakradet.no/globalassets/spraka-vare/norsk/retningslinjer-for-normering-bokmals-versjon.pdf>> (juli 2015).
- Stortingsmelding nr. 9 (2001–2002). *Målbruk i offentlig teneste*. <<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-9-2001-2002-/id195336/>> (juli 2015).
- Tansa: <<http://www.tansasystems.com/customers/customers.cfm>> (juli 2015).
- Westman, Margareta (1995): *Språkets lustgård och djungel*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

Ruth Vatvedt Fjeld
professor
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Universitetet i Oslo
Postboks 1102 Blindern
NO-0317 Oslo
r.e.v.fjeld@iln.uio.no